

מורשת יוון וסוגיית ההון התרבותי

מאת מרגלית פינקלבר

לאמת". שימו לב כי שני המחברים הנוצריים היו תמימי דעים בראותם בהקניית הלוגוי, שכאמור אני מתרגמת "יכולת טיעון", את התועלת העיקרית של "החינוך היווני". בעיניי חוק בתי הספר של יוליאנוס והפולמוס שהוא עורר הם שיעור היסטורי מאלף, משתי בחינות. ראשית, האפיזודה הזאת שופכת אור על מקומו של "החינוך היווני" בתרבות ההלניסטית-רומית, ולא רק בה. שנית, היא משמשת אספקלריה למלחמות התרבות המתנהלות בימינו אנו. בהמשך דבריי אנסה לבחון את שני ההיבטים הללו.

X.

תחילתו של "החינוך היווני" במאה החמישית לפנה"ס. באותה עת הופיעו ברחבי יוון, ובמיוחד באתונה, פילוסופים מסוג חדש, אשר פנו מהעיסוק בטבע, שאפיין את קודמיהם, לעיסוק באדם ובחברה. כינוים הכולל היה "סופיסטים". הסופיסטים הבטיחו להפוך את הצעירים המופקדים בידיהם לאנשים מצטיינים ברמת תפקודם, הן האישי והן הציבורי, בעזרת סוג חדש של חינוך. כך התחילה להיבנות מערכת החינוך הגבוהה שהיא חלק מחיינו עד עצם היום הזה. תלמידיהם של הסופיסטים היו נערים צעירים שהשלימו את המחזור המסורתי של חינוך יסודי. הם למדו מגוון רחב של מקצועות – אריתמטיקה, גאומטריה, גאוגרפיה, אסטרונומיה, ספרות, דקדוק ועוד. אבל סימן ההיכר של החינוך החדש, שהקנה לסופיסטים גם את פרסומם הרב וגם את מעמדם השנוי במחלוקת, היה הקניית יכולת הטיעון – הלוגוי.

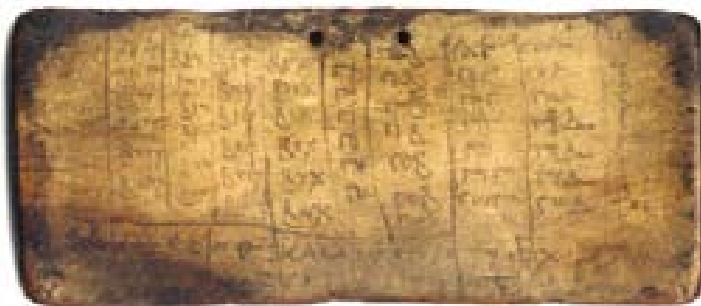
חשוב לציין כי המבנה החברתי והפוליטי של עיר המדינה היוונית היה מבוסס על העיקרון של ניהול עצמי. הדבר נכון במיוחד לאתונה, שבאמצע המאה החמישית לפנה"ס הייתה לדמוקרטיה רדיקלית שכל אזרחיה, ובכללם בני השכבות הנמוכות ביותר, נטלו חלק בניהולה. חשיבותה של יכולת הביטוי בחברה מעין זאת מובנת מאליה. בדיאלוג "פרוטגורס" של אפלטון שואל סוקרטס את גדול הסופיסטים, שעל שמו נקרא הדיאלוג, מהם הכישורים

בשנת 362 לספירה חוקק יוליאנוס הכופר, הקייסר הפגני האחרון, חוק האוסר על מורים נוצריים ללמד את מורשתה הקלסית של יוון. טענתו העיקרית של יוליאנוס הייתה כי אין זה מוסרי ללמד את הומרוס ומחברים קלסיים אחרים בלי להזהות עם עיקרי

אמונתם. ככל הנראה החוק מעולם לא נכנס לתוקף, מן הסיבה הפשוטה שכעבור פחות משנה נפל יוליאנוס בקרב עם הפרסים ו"הרנסנס ההלני" שניסה להנהיג בא אל קצו. ואולם הגזרה שהתכוון לגזור הותירה רושם כה עז על אנשי הממסד הנוצרי שהם המשיכו לדון בה עוד שנים לאחר מכן. אף על פי שחוק בתי הספר של יוליאנוס לא אסר על התלמידים הנוצריים לקבל את החינוך הקלסי – הוא נגע אך ורק במורים – הנוצרים פירשו אותו כניסיון לשלול מהם את הגישה למה שהוגדר בעת העתיקה "החינוך היווני" (hê Hellenikê paideia). בן זמנו של יוליאנוס, גרגוריוס איש נזיאנוס (Nazianzus), בישוף ותאולוג וגם אחד הסופרים הבולטים של התקופה, טען באחד מנאומו כי מטרתו של יוליאנוס הייתה לגזול מן הנוצרים את הלוגוי (logoi), קרי את יכולת הטיעון. כמאה שנה לאחר מכן יצא מלומד נוצרי אחר, סוקרטס איש קונסטנטינופוליס, במתקפה חזיתית נגד חוק בתי הספר של יוליאנוס. טענתו האחת הייתה כי אף על פי שישו ושליחיו לא ראו ב"חינוך היווני" דבר הנובע מהשראה אלוהית, הם גם מעולם לא פסלו אותו ולא טענו שהוא מזיק. לדבריו, "בכך שלא אסרו על לימוד מורשת יוון הם הותירו את ההחלטה לשיקול דעתם של המעוניינים בכך". טענתו השנייה של סוקרטס מעניינת אף יותר: "כתבי הקודש, בהיותם פרי השראה אלוהית, מובילים את הנשמעים למצוותיהם ליראת שמים ולאורח חיים טהור. ברם הם אינם מדריכים אותנו באומנות הלוגוי, העשויה לאפשר לנו לעמוד בהצלחה בפני המתנגדים

מתמטיים. שלב זה, שאיסוקרטס הגדירו פעם "התעמלות של הנפש" (*gymnasia tês psychês*), שימש הכנה לקראת השלב השני, שהיה לגולת הכותרת של מפעלו החינוכי. שלב זה עסק רובו ככולו בלוגיק, קרי פיתוח יכולת בניית טיעונים וכתביבת חיבורים המבוססים על דוגמאות מופת מן העבר. אף על פי שאיסוקרטס עצמו הגדירו לעתים "תורת הדיון" (*eristikê*) ולעתים "תורת הוויכוח" (*dialektikê*), ואף "אהבת החכמה" (*philosophia*), השם שהתקבל בשנים שלאחר מכן היה "תורת הדיבור" (*rhêtorikê*). שיטת החינוך שהנהיג איסוקרטס כבר לא נועדה אך ורק להשגת מטרות פוליטיות קצרות טווח. הוא העמיד את אידאל "החינוך היווני", הפיידיה, שאותה ראה כעיצובו של האדם על מכלול תכונותיו וכדרך למימושו המלא בתור אדם. כפי שציין

שהנער היפוקרטס, חסידו הנלהב של הסופיסט, עתיד לרכוש אם יהפוך לתלמידו. תשובתו של פרוטגורס היא תמצית מהותו של החינוך החדש: "שיקול נאות בענייניו האישיים, כדי שיוכל לנהל את משקו הפרטי על הצד הטוב ביותר, וגם בענייני המדינה, כדי שיהיה מוכשר ביותר לנהל את העניינים הללו, הן בתור דובר והן בתור איש מעשה" (318). הנוסחה "דובר ואיש מעשה", המופיעה כבר אצל הומרוס, מבטאת נאמנה את האמונה היוונית בכוחה של המילה המדוברת אם היא מתורגמת למעשים. אך אידאל הלוגי שהנהיגו הסופיסטים הוסיף לתפיסה זו ממד חדש, כי משמעות המילה "לוגוס" איננה "דיבור" כשלעצמו אלא "דיבור המבוסס על טיעון", דהיינו על חשיבה רציונלית. זהו סוג הדיבור היחיד המוביל לשכנוע, ובתור שכזה הוא גם סוג

לוח כתיבה לימודי ממצרים ההלניסטית. הלוח שמור בארכיון הפפירוסים של אוניברסיטת דיוק שבצפון קרוליינה.

תמונות מבית ספר באתונה. ציור כד מן המאה החמישית לפנה"ס, Berlin F 2285.

היסטוריון החינוך הדגול אנרי־אירנה מרו (*Marrou*), איסוקרטס, ולא אפלטון, הוא שהיה למחנכה של יוון של המאה הרביעית, ולאחר מכן של העולם ההלניסטי־רומי בכללו.

הדיבור היחיד המקנה כוח והשפעה לאלה השולטים בו. הרעיון העיקרי שביטא החינוך החדש הוא אפוא רעיון הכוח שברכישת השכלה המבוססת על פיתוח החשיבה ויכולת הביטוי.

איסוקרטס מת בשנת 338 לפנה"ס, ארבע שנים לפני שפתח אלכסנדר מוקדון במסעו ההיסטורי למזרח. מערכת החינוך העל־יסודי שהנהיג התפשטה בכל רחבי האימפריה של אלכסנדר, ובמרוצת הזמן נעשתה לחלק בלתי נפרד מאידאל הפיידיה, שהייתה נר לרגליהם של היוונים והלא־יוונים כאחד. כולם – הרומאים, היהודים, הנוצרים ומאוחר יותר גם המוסלמים – שאבו מן המקור הזה של חכמה וידע. נכון אמנם כי רוב תלמידי החינוך העל־יסודי הזה לא זכו להגיע לשלב הסופי ונאלצו להסתפק ב"התעמלות של הנפש" שהעניק השלב הראשון, בעוד שרבים עוד יותר לא המשיכו את לימודיהם מעבר לחינוך היסודי. נכון גם כי בעולם ההלניסטי־רומי שימש "החינוך היווני" כלי רב עצמה

נכון אמנם שיוכלת הטיעון, כשלעצמה מיומנות חסרת ממד ערכי, עלולה להיות מופנית למטרות פסולות. בתחילת דרכו של החינוך החדש עובדה זו, בייחוד לנוכח מקרים לא מעטים שבהם כוח השכנוע נוצל לרעה, גרמה לתסיסה אינטלקטואלית ולביקורת נוקבת מצד נציגי המחנה השמרני, ובכללו אפלטון. אך המצב התייצב בהדרגה במהלך המאה הרביעית, בעיקר בזכות פועלו של הסופר והמחנך איסוקרטס (*Isocrates*) איש אתונה. בהתבסס על היסודות שהניחו הסופיסטים בנה איסוקרטס מערכת חינוך על־יסודי המורכבת משני שלבים. השלב הראשון יוחד ברובו לגרמטיקה (*grammatikê*), כלומר קריאה וניתוח של טקסטים ספרותיים, אך כלל גם תרגול במקצועות

ב.

לעניות דעתי, ניכוס מורשת יוון על ידי הממסד הנוצרי של האימפריה הרומית מעמיד למבחן את הגישה הרווחת במדיניות החינוך בת זמננו. על פי הגישה הזאת יש להעדיף את מוסדות החינוך המספקים הכשרה מקצועית על פני האוניברסיטאות, כי החינוך העיוני שהן מקנות אינו מספק מענה, כביכול, על הצרכים המדיניים של החברה המודרנית, ולא זו בלבד, הוא גם אינו משתלם מבחינה כלכלית. טענה זו נטענת במיוחד כלפי לימודים קלסיים, הדיסציפלינה האקדמית שיש לי הכבוד לייצגה. בזמן האחרון החוגים ללימודים קלסיים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל נאלצים שוב ושוב להתנצל בפני קברניטי מדיניות החינוך, גם בתוך האוניברסיטאות עצמן וגם מחוץ להן, על חוסר הרלוונטיות כביכול של ההשכלה שהם מקנים ואף להגן על עצם קיומם (אגב, לא כך סבר דוד בן-גוריון, שכתב במאמרו "העבדות בכתבי אפלטון" כי בדיאלוגים של אפלטון נידונו "כל השאלות שהעסיקו המחשבה היוונית, ואפשר להגיד – גם המחשבה האנושית בימינו").

למרבה הפלא, הגישה השלילית לחינוך שאינו מספק צורך מדי של הרגע עולה בקנה אחד עם אחת התאוריות המובילות בשיח האינטלקטואלי בן זמננו. על פי תאוריה זו, היות וכל קנון מגלם "הון תרבותי" הנגיש רק לשכבות השליטות של החברה, החינוך שמתבסס עליו משמש אמצעי להנצחת הסדר החברתי הקיים. כך כתבים למשל פייר בורדייה (Bourdieu) וז'ן-קלוד פסרון (Passeron) בספרם רב ההשפעה *La reproduction* (=השעתוק; 1970), הן במנגנוני שמירה ושעתוק בחינוך, בחברה ובתרבות: "היות והן מתאימות לאינטרסים החומריים והסמליים של קבוצות או של מעמדות שונים זה מזה במקומם במערכת יחסי העצמה, הפעולות הפדגוגיות הללו תמיד נוטות לשעתק את מבנה חלוקת ההון התרבותי בין אותם קבוצות או מעמדות ובכך הן תורמות לשעתוק של המבנה החברתי". מכאן שכאשר אליטות חדשות נעשות דומיננטיות, הדרך היחידה להבטיח את שליטתן היא להחליף את הקנון הקיים ויחד עמו את מערכת החינוך המתבססת עליו. כפי שציין חוקר הקנון ג'ון גילורי (Guillory) בספרו *Cultural Capital* (1993), האליטה החדשה בחברה בת זמננו היא המעמד המקצועי של מנהלים. אם נשפוט על פי מדיניותם הנוכחית של קברניטי החינוך, המדיניות הזאת מופנית אל אותו מעמד עצמו.

בחלוקת עמדות כוח, ועל כן היה גורם חשוב בהנצחת הסדר החברתי הקיים. אך זו הייתה הפעם הראשונה בהיסטוריה שקמה מערכת חינוך כללית אחידה שלא התבססה על דת ולא הייתה מזוהה עם הכשרה מקצועית. מטרת "החינוך היווני" הייתה הכשרתו האינטלקטואלית של התלמיד והפיכתו ל"אדם חופשי", קרי אדם שלם שהוא אדון לעצמו.

עניין זה מחזיר אותנו לוויכוח על חוק בתי הספר של יוליאנוס שבו פתחתי את הדיון. הנוצרים הקדומים לא היו מעוניינים בקנון יצירות המופת של יוון הקלסית לעצמו, אך הם היו מעוניינים עד מאוד שילדיהם, בד בבד עם היותם נוצרים טובים, גם יתפקדו ברמה גבוהה מבחינה אישית וציבורית וגם יהיו בעלי כישורים שיאפשרו להם להתמודד בהצלחה עם אתגרים אינטלקטואליים. קלמנט מאלכסנדריה (150–215 לספירה) אפילו סבר כי "החינוך היווני" מקורו

תרגום לערבית של דיוסקורידס. בגדד 1334. שמור בארכיון הפפירוסים של אוניברסיטת ז'יק שבצפון קרוליינה.

בהשגחה העליונה, משום שמורה נוצרי זקוק לו בשביל להבין את כתבי הקודש. כל הניסיונות להעמיד כנגד הקנון הקלסי קנון נוצרי ייחודי

שיהיה אפשר לבסס עליו מערכת חינוך חלופית (וניסיונות כאלה אכן מתועדים במקורותינו) לא הצליחו ליצור חלופה של ממש למסורת החינוכית שגובשה מאות שנים על בסיס הקנון הקלסי. הבְּרָה הייתה אפוא בין ניכוס "החינוך היווני" לבין נסיגה תרבותית כוללת.

השאר שייך להיסטוריה. ההשכלה הפילוסופית, שקודם לכן התנהלה בנפרד ממערכת החינוך הכללית, התחברה אליה במרוצת השנים, ונוצרה גם חלוקה חדשה לשני שלבי לימוד: טריוויום (=שלוש דרכים), שהיה מורכב מדקדוק, רטוריקה ולוגיקה, וקוֹרְדִּירווייום (=ארבע דרכים), שבו נלמדו מוזיקה, גאומטריה, אריתמטיקה ואסטרונומיה. בימי הביניים מערך זה של המקצועות החופשיים הונח ביסוד האוניברסיטאות הראשונות באירופה. וכאשר בשנת 1215 נוסחו התקנונים של אוניברסיטת פריז החדשה, זכתה בהם הדיאלקטיקה, ממש כמו בימי איסקורטס, למקום של כבוד בין שאר המקצועות החופשיים.

אנו ניצבים אפוא בפני פרדוקס. מחד גיסא יש להניח כי בכל רגע נתון הקנון התרבותי הקיים אכן משרת את האינטרסים של הקבוצות השליטות בחברה. לפיכך יש לצפות כי עלייתן של אליטות חדשות תביא בהכרח להחלפת הקנון. מאידך גיסא ראינו כי לא אלה היו פני הדברים במעמדים דומים בהיסטוריה. במקום להחליף את הקנון הקבוצות החדשות שעלו לעמדות כוח נאבקו על ניכוסו דווקא. תהליך דומה מתרחש גם בימינו אנו. בד בבד עם הקריאות להחלפת הקנון אנו עדים למאמצים חוזרים ונשנים מצד קבוצות שבעבר לא הייתה להן גישה אליו להפכו לרלוונטי גם מבחינתן. הזרם האפריקני-אמריקני המנסה להתחקות אחר מקורות אפריקניים של הציוויליזציה הקלסית הוא אחת הדוגמאות לכך. דוגמה אחרת היא ספרו של אדוורד סעיד *Culture and Imperialism* (1993), ששם לו למטרה "לקרוא מחדש" את "הארכיון התרבותי" של המערב כדי לעשותו רלוונטי לאומות הקולוניאליות שלא נטלו חלק בגיבושו. נדמה לי אפוא כי הקבוצות המקופחות מבינות את ערכו האמתי של ההון התרבותי טוב יותר מהתאורטיקנים ומקברניטי החינוך למיניהם.

איסוקרט.
איור מן המאה ה־19.

ההון התרבותי איננו מטען דומם של טקסטים ישנים שאבד עליהם כלח. זהו מצבור של אנרגיה חינוכית אדירה, המקנה לנחשפים אליה הכשרה אינטלקטואלית רבת עצמה, אותה "התעמלות של הנפש" שעליה כתב איסוקרט לפני כאלפיים וארבע מאות שנה. קל מאוד להשליך את הנכס הזה, אך יהיה קשה ואולי אף בלתי אפשרי לשקמו. הדבר היה נהיר לבישוף בְּסִילְיוֹס איש קיסריה, בן זמנו של יוליאנוס הכופר, שהותיר בין כתביו מסה קצרה בשם "לנערים, או איך הם יכולים להפיק תועלת מן הספרות

הפגנית". וכך כתב: "מביש יהיה הדבר אם נשליך את ההזדמנות הזאת, המונחת כיום לפנינו, וננסה לאחר מכן להחזיר את מה שחלף, אך כל מאמצינו יעלו בתוהו". לנוכח הנסיגה המתמדת במעמד החינוך העיוני בישראל, ההזהרה הזאת נראית היום אקטואלית יותר מאי פעם.

אינני חולקת על עצם התפיסה בדבר טיבו של "ההון התרבותי", אך אני חולקת גם חולקת על הנגזר ממנה. לפי מיטב הבנתי, הקריאות להחלפת הקנון ועמן ההפליה השיטתית של החינוך העיוני הן תקדים מסוכן שאין לו הקבלה בהיסטוריה. אפילו סקירה שטחית של מעמדים בעבר שבהם הוחלפה השכבה השלטת באליטה חברתית

קטע מהציור "האסכולה האתונאית" של רפאל, 1509-1510.

חדשה מלמדת כי למסקנה בדבר ההחלפה המתבקשת כביכול של ההון התרבותי אין בסיס במציאות. למשל, אף שמחזותיהם של קורניי, של רסין ושל מולייר היו חלק בלתי נפרד מן האבסולוטיזם הצרפתי, הם שמרו על מקום של כבוד בחינוך גם לאחר המהפכה הצרפתית, והוא הדין למעמדם של פושקין ושל סופרים קנוניים אחרים ברוסיה לאחר מהפכת אוקטובר. במהלך המאה התשע־עשרה בכל מדינות אירופה הפך מעמד הביניים למעמד השליט בלי להזדקק להחלפת ההון התרבותי שנצבר במאות השנים של שליטת מעמד האצולה. ניכוס מורשת יוון הפגנית על ידי הממסד הנוצרי של האימפריה הרומית, שבו פתחתי את הדיון, הוא דוגמה נוספת לכך. נכון הוא שיצירות חדשות נוספו לקנון הקיים ורבות מן היצירות הישנות הוצאו ממנו, אך במקום להביא להחלפה טוטלית של הקנון, השינויים הללו רק הבטיחו את המשכיותו והביאו להעשרת ההון התרבותי.